

בין הכרה להזרה: מיכאל פייגה (1957–2016)

מוראל רם

המכון ללימודים מתקדמים, הקולג' האוניברסיטאי של לונדון

בעודי מתלבט כיצד לפתוח מסה המוקדשת לדיון בעבודתו של מיכאל פייגה לא יכולתי שלא לחשוב על האופן שבו ניתח את הנצחתו של פעיל שלום עכשיו אמיל גרינצווייג, אשר נרצח ב-1983 בהפגנת מחאה שקיימה התנועה בירושלים (פייגה 1997; 1999). השאלה כיצד לזכור את גרינצווייג הציבה אתגר בפני שלום עכשיו, אשר ביקשה להיות בה בעת תנועת המונים וארגון המקדש אינדיבידואליזם. מיכאל הראה כיצד הנציחו לבסוף הפעילים את זכרו של גרינצווייג, באמצעות טקסים שעוצבו ככנסים אקדמיים שבהם נכחנו רעיונות שונים הקשורים לדמוקרטיה ולמאבק אזרחי. בצורה זו הנציחה שלום עכשיו את גרינצווייג כאינדיבידואל בעל בחירה ורצון עצמאיים, ובמקביל הבנתה את דמותה כקהילה אינטלקטואלית המבקשת לחזק את ישראל כחברה דמוקרטית המסוגלת לקיים דיון פתוח ברמה גבוהה, שבו הטיעון החזק יותר זוכה. לפי מיכאל, פעולות הנצחה אלו מאפשרות לבחון את מקומה של שלום עכשיו בשיח הפוליטי בישראל ואת השינוי שהיא מציעה לחולל בו (Feige 1999).

מסה זו ממחישה אף היא את תובנותיו של מיכאל לגבי האופן שבו זהותנו החברתית משפיעה על הדרך שבה אנו מבקשים לעצב צורות שונות של זיכרון. כמו ה"כנס-טקס", שנועד לזכור את גרינצווייג האינדיבידואל ובה בעת להעניק לשלום עכשיו צביון של תנועה קולקטיבית, כך מסה זו מבקשת להנציח חבר קהילה שקיפח את חייו ובו בזמן לבצר את זהותנו הקבוצתית כחוקרי החברה שבה אנו חיים. כמו כן היא מבקשת להביע כאב אישי על לכתו של מיכאל, ולהנציח את זכרו באמצעות התבוננות מחודשת בהגותו, ובאופן בלתי נמנע היא גם תציע ביקורת על אחדות מתובנותיו. בעמודים הבאים אסקור בקצרה את עיקרי מחקרו של מיכאל על גוש אמונים ושלום עכשיו ועל יחסן של תנועות אלו לנוכחות הישראלית בשטחים. לאחר מכן אמקם את עבודתו בתוך השיח הכללי של "לימודי הכיבוש" בישראל

ואתמקד בתרומתה לגוף ידע זה ובדרכים שהיא מאפשרת לנו להבין כיצד כתיבה על נושא המחקר משתתפת באופן מודע ובלתי מודע בעיצובו כאובייקט פוליטי ולא רק מחקרי.

המקום של גוש אמונים והמרחב של שלום עכשיו

ב־8 ביוני 2016 נכנסו שני פלסטינים תושבי הכפר יטא שבדרום הר חברון למסעדה במתחם שרונה בתל אביב, פתחו באש על הסועדים ורצחו ארבעה מהם. אחד הקורבנות היה מיכאל פייגה, סוציולוג ואנתרופולוג, אשר עמד בראש המסלול ללימודי מדינת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. נדמה כי נוסף על הנסיבות הטרגיות שבהן מצא את מותו, העיתוי היה טרגי לא פחות — ערב שנת היובל לפרויקט הקולוניאלי בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, שאמנם פונתה מיישובים אזרחיים אך נותרה תחת מצור צבאי; שכן עבודתו תרמה תרומה חשובה לדיון האקדמי והציבורי בהיבטים שונים של פרויקט זה.

מיכאל התמקד בצורת הניכוס וההזרה של השטחים שישאל שולטת בהם מעבר לגבולותיה המוכרים, הגדה המערבית ורצועת עזה, דרך ניתוח תפקידן של תנועות גוש אמונים ושלום עכשיו בעיצוב הזהות המרחבית של שטחים אלו (רמת הגולן נשארה מחוץ למחקר). עבודת הדוקטור שלו, אשר נכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתם של דון הנדלמן ולואיס רוניגר, עסקה במחקר משווה של שתי התנועות, וממצאיה העיקריים פורסמו בספר שתי מפות לגדה (פייגה 2002). במחקרו ביקש מיכאל להתעלות מעל לנסיבות ההיסטוריות שהביאו להקמתה של כל אחת מהתנועות (אלדר וזרטל 2004; Newman and Hermann 1992) ולהתמקד בניתוח הצורות שבהן תנועות חברתיות מבקשות להפוך מרחב לזר ומנוכר, או לחלופין לעצבו כמקום אישי וקולקטיבי; ובלשונו, "האם יש"ע זה ה'כאן' או ה'שם' של ישראל, האם היא מעצבת את הזהות הלאומית או מגדירה את ה'אחרות' שלה" (פייגה 2002, 11).

הוא הראה כי לשתי התנועות, הממוקמות בשני קצות הקשת הפוליטית, מאפיינים סוציולוגיים דומים: שתיהן הוקמו בעקבות מלחמת יום הכיפורים, ומרבית חבריהן משתייכים למעמד חברתי-כלכלי גבוה וחולקים מוצא אתני משותף. שתיהן מניחות שהסכסוך הישראלי-ערבי והישראלי-פלסטיני הוא חיצוני למהותה של ישראל, ושתיהן משתמשות בגופי ידע ובכלים אקדמיים או אקדמיים לכאורה כדי לספק תימוכין לטענותיהן.

ואולם למרות הרמיון הסוציולוגי, דיברו שתי התנועות בשתי שפות שונות וביטאו, בעצם שמן, עמדות מנוגדות לחלוטין כלפי נוכחות העבר בפוליטיקה של ההווה — עמדות שסימנו שתי תפיסות פוליטיות שונות של הזמן ההיסטורי. גוש אמונים כיוונה את מבטה אל מתחת לקרקע בחיפוש אחר הוכחות ארכיאולוגיות שיאששו את ה"אותנטיות" שבתביעה היהודית על המקום, ונשאה אותו אל השמים על מנת לקדש תביעה זו בסמכות תיאולוגית שחורגת מהסיפור ההיסטורי (ולטענת מיכאל, גם מהנרטיב הציוני). שלום עכשיו, המשתייכת מעצם שמה להווה, ממקדת את מבטה בפני הקרקע ובאוכלוסייה המתגוררת עליה. פעיליה מונים, ממיינים ומקטלגים התנחלויות על פי סוגן וגודלן אוכלוסייתן ומייצרים תחזיות צמיחה

והתפשטות של מפעל ההתיישבות.¹ במילים אחרות, המאבק על הגדה התארגן סביב דינמיקה של הכרה, הזכרה והזרה: מצד אחד מאמצייה של תנועת גוש אמונים להביא להכרה ציבורית ביהודה ושומרון באמצעות הבניית זיכרון קולקטיבי של שיבה אל חבל מולדת, ומצד שני ניסיונותיהם של פעילי שלום עכשיו להביא להזרת הגדה המערבית באמצעות השכחת העבר והתמקדות בהווה.²

מעבר להיבט הסוציולוגי של עבודתו, מיכאל היה בראש ובראשונה אנתרופולוג שביקש לדובב את הסביבה ולחלץ ממנה תובנות לגבי האדם המתגורר בה. הוא הצליח להמחיש את כוחה של אתנוגרפיה טובה, שאינה רק ביקורתית אלא גם אמפתית, וללכוד את הניואנסים העדינים המרכיבים את פעילותה של כל תנועה. במחקרו על גוש אמונים הוא ביקש לעשות טופולוגיה סימבולית של היישובים שהקימה. כפר עציון, הבחין, נמצא בתווך הלימינלי בין השיבה ה"גדולה" של תקופת המקרא לבין השיבה ה"קטנה" של 1948. היישוב היהודי בחברון נבחן על ידו כקהילת זיכרון המבקשת להחיות את מאורעות תרפ"ט ולמקמם בתוך הרצף של שואה ותקומה, ובו בזמן להתעלות מעל להיסטוריה אל התיאולוגיה; והנצחתה של רחל דרוק באמצעות הקמת היישוב רחלים שימשה אותו לנתח כיצד יחסים מגדירים מאושרים ומאותגרים על ידי פעולת הזיכרון וההנצחה במפעל ההתנחלויות. כפי שהראה, מחד גיסא הנצחתה של דרוק מאפשרת לנשים לקחת חלק פעיל בפעולת יישוב המרחב ומאידך גיסא בפעולה זו הן מאמצות מודל המאדיר זהות אימהית וביתית.³

אחד מהישגיו הגדולים של המחקר שלו הוא ביכולתו להציע שורה של הבחנות מאירות עיניים לאופן שבו המאבק על עתידה של ההתיישבות הישראלית בגדה המערבית מתארגן סביב המאמץ להגדיר את הנורמלי דרך מופעיו האנומליים. למשל, אחד מפרקי הספר הוא אתנוגרפיה מרתקת של תושבי ההתנחלות עפרה, המקדשים ריטואל של "נורמליות" על מנת להעניק ליישוב צביון של פרוור מנומנם, משום שכפי שהסביר מיכאל בפשטות, "לא די להקים יישובים המבטאים את הזיכרון היהודי — יש גם לחיות בהם" (פייגה 2002, 131). בקטע יפה אחר בספר מתאר מיכאל כיצד התלווה ל"צוות מעקב התנחלויות" של שלום עכשיו באחד מסיוריו ביישובי הגוש. בכואם לצאת מן הרכב שמעו לפתע קריאת "עצור" שקרא

1 בדיונו על הפעולה הפוליטית של שלום עכשיו ניתח מיכאל באופן חד ובהיר את האופן שבו הפיקה התנועה סדרה של דוחות על מצב ההתיישבות כשטחים וניסחה אותם כתוצרים מדעיים של מחקר אובייקטיבי. פרקטיקה זו משמשת היום ארגוני חברה אזרחית של הימין הקיצוני הנוהגים לתקוף תדיר את שלום עכשיו ומבקשים לשלול את הלגיטימציה הציבורית של אקדמאים ופעילי שמאל.

2 אורי רם (2003) מציין שמיכאל הציע למעשה דיון ביקורתי בשלוש מערכות כלים סמליות אשר באמצעותן הבנו גוש אמונים ושלום עכשיו את תפיסות עולמן: תרבות זיכרון, תרבות מדע ותרבות פעולה (כנוגע לדרך שבה ניסחה כל תנועה את מחויבות פעיליה להשתתפות במאמץ להשגת מטרתיה).

3 מיכאל השווה את הנצחתה של רחל דרוק, שנרצחה בפגיגה ב-1991, להנצחתו של אמיל גרינצווייג: בעוד שלום עכשיו ניסו לשמור על דמותו האינדיבידואלית של אמיל גרינצווייג ולהציגו כ"אדם" בעל רצון ובחירה משלו על מנת להמחיש את מרכזיות ההווה ואת חשיבות הפרט, הנצחתה של רחל דרוק על ידי פעילי ופעילות גוש אמונים הפכה אותה לדמות קולקטיבית חסרת ייחוד עצמאי.

לעברם מתנחל שמיכאל כינה "פצצה סמיוטית". דמותו כללה מוטיבים קלאסיים כמו פנים מזוקנים, דובון וילד על הידיים. מיכאל מיטיב לתאר את המתח והחרדה שהשתררו באוטו בעודם ממתנינים למתנחל המתקרב אליהם לאטו, את המתיחות שנבנתה בחלל הקטן של הרכב לקראת העימות הבלתי נמנע, ואז את הרגע שבו פנה המתנחל לנהג ושאל אם הוא מוכר את האוטו (שם, 219–220). באמצעות ניתוח סיטואציות כגון זו הראה מיכאל כיצד ניתן לפרק את ה"נורמלי" ולהבין את מיקומו בתוך הקשר גיאוגרפי, חברתי ופוליטי.

בבואו לשקלל את מכלול ההשפעה של שתי התנועות על עיצוב היחס הציבורי לשטחים הכבושים פסק מיכאל כי למרות העוצמה הרבה שהצליחה לצבור כתנועה פוליטית, נכשלה גוש אמונים במטרתה העיקרית — לשכנע את הציבור הישראלי כי שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה הם חלק אינטגרלי, ונורמלי, ממדינת ישראל. לטענתו הפכו השטחים בסופו של דבר ל"מקום אחר". עצם החתימה על הסכמי אוסלו הייתה בעיניו עדות לכך שהציבור הישראלי ויתר למעשה על המשך הנוכחות הישראלית בשטחי הגדה והרצועה, והמהומות שפרצו בשנת 2000 הן עדות לכישלונה של גוש אמונים, משום שהשיח על המהומות התנהל במונחים של ביטחון ואמון; "ההתייחסויות לשטחים שנמסרו לפלסטינים במונחים של 'שלנו' לא נשמעו כמעט" (שם, 245).

בדפיו האחרונים של הספר שיתף מיכאל את הקורא בחוויותיו כחייל מילואים בדרום הר חברון המקבל תדריך מקצין צעיר. חיילי המילואים והסדיר הוצגו על ידי הקצין כמייצגי הסדר הציבורי. הסדר, לטענת מיכאל, לא נקבע באופן הגמוני על ידי ישראל אלא באמצעות הסכמים בין-לאומיים והסכמות ברמה המקומית עם נציגי הרשות הפלסטינית: "מערך הכוחות היה כזה: בצד אחד כוחות צה"ל והכוחות הפלסטיניים הרשמיים, ובצד האחר הקיצונים משני הצדדים". חוויה זו שכנעה את מיכאל שלמרות המלחמה של גוש אמונים על התודעה, במבחן הסופי היא נכשלה. "ליהודה ושומרון אנחנו יכולים להיות קשורים בכל נימי נפשנו", סיכם מיכאל. "לשטח C זה כבר הרבה יותר קשה" (שם, 245–246).

ספרו של מיכאל, *Settling in the Hearts*, אשר ראה אור בשנת 2009, עסק רק בגוש אמונים והציע עיון מחודש, מעמיק ומקיף יותר בתנועה, שכלל בין השאר התייחסות לתפקידם של אנשי הגוש במאבק נגד פינוי ימית, כמו גם להשלכות של תוכנית ההתנתקות ולהופעתו של דור נוער הגבעות. אף שהספר פורסם לאחר פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה וקריסתם בפועל של הסכמי אוסלו, לא שינה מיכאל את מסקנותיו העיקריות על כישלונם של אנשי הגוש לנרמל את הנוכחות הישראלית בשטחים על ידי הפיכתם ל"שלנו". הוא ראה בהקמת חומת הפרדה עדות לרצונה של ישראל ליצור חיץ פיזי וסימבולי בין שטחה המוכר למרחבים שבשליטתה הצבאית. במקביל לכך, מערך הכבישים העוקפים שהוקם בגדה שיקף בעיניו את ההגבלה הגוברת והולכת על חופש התנועה של המתנחלים עצמם, שכעת מצאו את עצמם נעים בתוך בועות מבודדות המבדילות אותם מהמרחב שאותו ביקשו לנכס כבית (Feige 2009, 247–283). לפיכך, ואף על פי שגוש אמונים זכתה לתמיכה ציבורית רחבה יותר משלום עכשיו, לדעתו שלום עכשיו היא שהצליחה במשימתה להפוך את הגדה המערבית ממקום מוכר למרחב זר.

חקר גוש אמונים ו"מדעי הכיבוש"

קשה להפריז בחשיבות עבודתו של מיכאל ובתרומתה לדיון הביקורתי על המאמצים השונים ליצור מרחב נורמלי, אך כמו כל מחקר גם היא אינה חפה מבעיות. דומה כי למרות הניתוח המבריק של מיכאל, הפרוגנוזה העיקרית שלו, על כישלון גוש אמונים, הייתה אופטימית מדי (או פסימית מדי, תלוי את מי שואלים), שלא לומר נאיבית. אפשר לומר דברים רבים על פרויקט ההתנחלויות, אם זה אכן השם המתאים ביותר למכלול ההתיישבות בשטחים שחורגים מתחום ריבונותה המוכר של מדינת ישראל, אך בוודאי אי-אפשר להצמיד לו תווית של כישלון. כפי שמוכיח הגיליון הנוכחי, האחיזה הישראלית בשטחי הגדה יציבה ואיתנה, וגם מרובדת ומגוונת. אנשי גוש אמונים אולי נכשלו בניסיונם להפוך את השטחים למקום ישראלי סימבולי, אבל ברמה הפרקטית קשה לערער על העובדה שהם כיום חלק בלתי נפרד מההווה הישראלית, מסוכסכת עם עצמה ככל שתהיה.

חשוב לזכור שמיכאל, שמעולם לא התכחש לעובדה שבסופו של דבר הוא משייך את עצמו למחנה השמאל, כתב את מרבית עבודת המחקר שלו באווירת האופוריה של שנות התשעים, ערב השבר הגדול של אינתיפאדת אל-אקצה. על כן ייתכן כי שתי עובדות ביוגרפיות אלו הביאו אותו למסקנה שמפעל ההתנחלויות נכשל. אך מעבר לכך, נקודת הסיום של מחקרו של מיכאל, שבה הוא מציג את אמונתו בכישלונם של אנשי הגוש, מאפשרת לנו לדרון בצורה מורכבת יותר בהשלכות הכוללות של ההתיישבות הישראלית בשטחי הגדה והרצועה, בדרכים השונות שבהן אנו בוחרים לנתח אותה ובהנחות היסוד המובלעות המנחות אותנו בבחירת הניתוח בתוך המסגרת הרחבה יותר של גוף הידע העוסק כיום בלימודי הכיבוש — אם נבחר להביא את המושג הזה בין מירכאות ואם לאו (שנהב 2007).

ראשית, נקודת המבט הפנומנולוגית של מיכאל, שהוקדשה בעיקר לפרשנות סמיוטית של השקפתם של אנשי גוש אמונים, לא אפשרה פרשנות ביקורתית יותר של ה"כישלון" של גוש אמונים. כך למשל, הישענות על ספרות מחקר רחבה המשתמשת בקריאות מרחביות וחומריות מראה כיצד הקהילות המגודרות של ההתנחלויות כולאות למעשה את מרבית האוכלוסייה הפלסטינית בתוך תאי שטח נפרדים ומבודדים (Handel 2014), בעוד הארכיטקטורה של ההתנחלויות עצמן מעוצבת כאפרט של ניהול האוכלוסייה הפלסטינית (Weizman 2007). זאת בזמן שחומת הפרדה מאפשרת להגדיל את ההתיישבות הישראלית ומארגנת מחדש את מנגנוני הממשל בחייהם של הפלסטינים (Shlomo 2016).

שנית, היחס בין מתודולוגיה לפוליטיקה בא לידי ביטוי בדיון המובלע שמיכאל מקיים במחקריו על נקודת המבט הקולוניאלית. למעשה כתיבתו נוגעת-לא נוגעת בשאלה אם מדובר בתופעה קולוניאלית, והיא נותרת בכתביו כנושא פתוח לדיון עבור קוראיו (Feige 2009, 112–114). הוא עצמו העדיף ליצור שפה אמפתית יותר, אשר מנסה להתנתק מהמבט הבינרי כלפי המתנחלים כאחרים דמוניים ולתת מקום לקולם של

נחקריו.⁴ ייתכן שהפער בין אמונתו של מיכאל ככישלון של גוש אמונים לבין המציאות בשטח קשור לכך שהשאלות החברתיות, התרבותיות והמתודולוגיות של המחקר פשוט עניינו אותו הרבה מעבר לשאלות הפוליטיות ובכך השפיעו על גיבוש מסקנותיו על עתיד ההתנחלויות. כפי שכתב במאמרו שבחן את הסוציולוגיה של הידע על אודות המרחב הישראלי דרך ספרה של תמר ברגר דיוניסוס בסנטר קשה מאוד להניף במחקר אחד גם את הדגל הפוליטי (ביקורת על יחסי כוח והצגת הבעייתיות הטמונה בהם) וגם את הדגל המתודולוגי (דרך חדשה להבין את היחסים האלה ואת האופנים שבהם הם מקבלים ביטוי במרחב) (פייגה 2005, 211).

שלישית, מסקנותיו של מיכאל מאפשרות לנו לאמוד את הבניית שיח הזמניות סביב פרויקט הכיבוש כפרקטיקה המטשטשת את ההיקף, העוצמה והעומק של השליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית. בנקודה זו עבודתו של מיכאל יכלה להיתרם מזרם הכתיבה המראה כיצד הבניית הכיבוש כזמני משרתת את המשך השליטה בשטחים על ידי הבניית גבול מדומיין (גרינברג 2007) בעל מוטיבים ריבוניים חסרי מהות ממשית (Amir 2013), אשר מוקדשים למעשה לארגונון מחדש של השליטה הישראלית במרחב הפלסטיני (Gordon 2009).

שתי מגבלות משמעותיות במחקרו החשוב של מיכאל באות לידי ביטוי גם במאמרים השונים של הקובץ הנוכחי. ראשית, הדיון על התושבים הישראלים בשטחים שנכבשו במלחמת 1967 לא יכול לכלול את כולם בהגדרה הגנרית "מתנחלים", המזוהים אוטומטית כאנשי גוש אמונים וכבעלי אוריינטציה דתית-לאומית. מוטי ענברי (Inbari 2012) והרס וייס (Weiss 2009) כבר העירו על כך שהפרשנות של מיכאל לגבי מי שניתן להגדיר כאנשי גוש אמונים רחבה מדי ולעתים מקשה להבחין בין המטרות השונות, והמנוגדות לעתים, של המתיישבים הישראלים בשטחי הגדה. מאפיין נוסף הבולט בהיעדרו מחקירתו המעמיקה של מיכאל קשור לממד האתנר-מעמדי של ההתנחלויות (ראו גיליס 2009; ובגיליון זה) ולאופן שבו הן משמשות מנגנון פיצוי עבור אוכלוסיותיה המוחלשות של ישראל (גוטווין 2004; ובגיליון זה).⁵ כפי

4 מיכאל לא היה החוקר הביקורתי היחיד שבחר להימנע משימוש בשפה הקולוניאלית. גם ברוך קימרלינג, שהשפיע רבות על כתיבתו של מיכאל, בחר לנתח תהליכים הקשורים לשהות הישראלית בשטחי הגדה בשפה שמיעטה להשתמש בכלים אנליטיים מהפרדיגמה הקולוניאלית (שפיר 2013).

5 כפי שהעירה גם תמר כתריאל (2003, 427), העובדה שמבטו של מיכאל ממוקד בשתי תנועות שמאפייניהן האתניים והחברתיים זהים מגבילה את יכולתו להסיק מסקנות רחבות על החברה הישראלית. ייתכן גם שאילו כלל הניתוח של מיכאל למשל את הפנתרים השחורים, שבניגוד לשלום עכשו ולגוש אמונים מעולם לא נהנו מחסותו של הריבון ומחגורת הגנה כלשהי במרחב הציבורי, אזי מסקנותיו לגבי דרכי הניכוס וההזרה של המרחב היו מעט עשירות יותר. מיכאל עומד על כך בפתח הדיון ומסביר כי גם שלום עכשו וגם גוש אמונים ביקשו לנווט את השיח לכיוון הביטחון כדי להימנע משיח אזרחי חברתי. נוסף על כך, מסקנתו כי שלום עכשו מבטאת שינוי והתפתחות בחברה הישראלית, ואולי את התמוטטות הדומיננטיות של המיליטריזם האזרחי, ראויה לבחינה מחדש. זאת לנוכח העובדה שישירותיה של שלום עכשו, כמו "לוחמים לשלום" ו"שוברים שתיקה", עדיין שואבות את התביעה שלהן ללגיטימציה ציבורית משירותם הצבאי של חבריהן (ראו גם Feige 1998).

שקובץ המאמרים הנוכחי ממחיש ביתר שאת, אי־אפשר עוד להתייחס לגוש אמונים בפרט ולהתנחלויות בכלל כאל קהילה נפרדת המקובצת, מיוצגת ומגולמת בתמונה השחוקה של חנן פורת ומשה לוינגר נישאים על כפיים ומניפים ידיים זה מול זה בעלייה לסבסטיה. באותה מידה קשה עד בלתי אפשרי לנסות להחיל עליהם את סממני ה"אחרות" של נוער הגבעות על אורך פאותיהם, לבושם המרושל והגותם האידיומטית. אלה ואלה מצטלמים מצוין בשעה שהם משרתים אותה מטרה — ליצור הפרדה והבדל בין הנורמלי להריג.⁶

שנית, וביחס ישיר לנקודה הראשונה, המחקר היום חייב להציע — והוא אכן מציע — נקודת מבט רחבה יותר המבקשת להסביר את הרצף הכרונולוגי, המרחבי והרעיוני בין שלל צורות השליטה בין הירדן לים. זאת ניתן לעשות למשל על ידי ניתוח יחסי הגומלין בין הפונדמנטליזם הדתי של ישיבת מרכז הרב למשיחיות החילונית של תנועת העבודה, או באמצעות חיבור בין נקודת האפס של 1948 לנקודת השבר של 1967. דיון כזה יש בו כדי לחדד את קווי הדמיון בין המצפים בגליל למאחזים בגדה, ולהדגים את היחסים המורכבים בין האורבניזציה הטריטוריאלית של הגדה באמצעות ערים חרדיות לבין הטריטוריאליוזציה האורבנית של ערים פלסטיניות לשעבר כמו לוד, רמלה ועכו על ידי גרעינים דתיים שמקורם במאחזים וביישובים בגדה המערבית. כך, באמצעות ניתוח הדמיון בין משטר ההיתרים של הממשל הצבאי שפעל בתוך ישראל עד 1966 לבין מנגנון אישורי התנועה של משטר הכיבוש שהחל לפעול שנה לאחר מכן בגדה המערבית, והשוואה בין מעמדה של הגדה המערבית כ"ארץ אבות" לדימויה של רמת הגולן כמרחב אירופי מדומיין, נוכל להבין טוב יותר כיצד נעשה הכיבוש שם כולל למגוון רחב של צורות ניהול אוכלוסייה וטריטוריה המוחלות ומוחלות במרחב נתון.

עם זאת אין להקל ראש בתרומתו החשובה של מיכאל לשפה שבה אנו משתמשים כדי להבין את הנוכחות הישראלית בשטחים ולגוף הידע הכולל המנסה לנתח אותה. עבודתו על פרקטיקות של ניכוס והזרת המרחב של הגדה המערבית ורצועת עזה, מלאכת מחשבת מחקרית הכתובה בבהירות מעוררת קנאה ומאתגרת מחשבה, נותרה רלוונטית גם כיום. בשעה שמרבית המחקרים מבקשים להבין "כיצד זה עובד" (אזולאי ואופיר 2008), ניסה מיכאל להסביר "מדוע זה קורה" ולנתח את הפרשנות של התהליך. בעשותו כן הוא הוסיף ממד מורכב והכרחי לדיון המזכיר לנו שההתנחלויות אינן עוד רכיב בתוך המכונה, אלא הן גם מעניקות משמעות ומטרה לקיומה של המכונה מלכתחילה.

6 דוגמה לניסיון אינטלקטואלי עדכני לכונן חיץ כזה ניתן למצוא במסה מרתקת שכתבה אווה אילוז (2016) ובסרטו של שמעון דותן המתנחלים (2016).

סיכום ופרידה

עבודתו של מיכאל על גוש אמונים עיצבה במידה רבה את נושאי מחקריו הנוספים. עבודתו פורצת הדרך על מדע הארכיאולוגיה והאופן שבו סייע תחום זה להנהגת המדינה לנסות לגייס את תושבי עיירות הפיתוח (פייגה 1998), וקובץ המאמרים שערך עם צבי שילוני (2008) על גיוסה של הארכיאולוגיה לעיצובה של הזהות הלאומית הישראלית, התרכזו גם הם בזיכרון והנצחה קולקטיביים ובתפקידה של סוציולוגיה של ידע אקדמי בכינוי זהות לאומית. העניין הרב של מיכאל בסמיוטיקה של המרחב הישראלי ובמטונימיות שהוא מייצר הוביל אותו למחקר מרתק על המרחב האוטופיסטי של אתר "מיני ישראל", המבקש לקבע זהויות קולקטיביות כקפואות בזמן בעוד המרחב המציאותי משנה את פניו באופן דרמטי (פייגה 2013). נוסף על כך שרטט מיכאל ביד אמן את השינויים שחלו בתהליכי ההנצחה בישראל. במחקרו המשותף עם דוד אוחנה התמקדו השניים בדמותו של בן-גוריון ובחנו כיצד הלווייתו של ראש הממשלה הראשון הייתה לטקס מעבר סימבולי של מדינת ישראל מחברה אידיאולוגית ומגויסת לחברה מופרטת ומקוטבת (אוחנה ופייגה 2010), וכיצד טקסי האזכרה לבן-גוריון שיקפו את ניסיונה של המדינה לעקר את הפוטנציאל החתרני שבדמותו (פייגה ואוחנה 2014).

את מיכאל זכיתי להכיר בימים שהייתי סטודנט לתואר שני. תובנותיו על הדרכים השונות לעיצוב ה"נורמליות" של המרחב האנומלי של "השטחים" שימשו לי השראה לעבודת התזה שכתבתי בהנחייתו ובהנחיית אורן יפתחאל, אשר עסקה במבט כצורת ניכוס דרך השיח הטריטוריאלי על החרמון ורמת הגולן. מיכאל כדרכו הקשיב, העיר והאיר, ובעיקר תמך בי ללא לאות לאורך כל תקופת המחקר.

מיכאל ואני המשכנו להיות בקשר לאורך השנים, גם לאחר שסיימתי את התזה ואת הדוקטורט.⁷ המפגש האחרון שלנו היה בתשעה במאי – בדיוק חודש לפני שנרצח – כשבאתי, כמו בכל שנה, ללמד שיעור בקורס שלו על המרחב הישראלי. שוחחנו על מאמרו החדש ומעורר המחשבה על יגאל עמיר, אשר עסק בשאלה כיצד הביוגרפיה של אדם מביאה אותו לבצע רצח פוליטי (פייגה 2015). מסקנתו הייתה שכיוון שהשתייך לשוליים האתניים של הציונות הדתית לא היו די חסמים שימנעו אותו מלפעול כפי שפעל, בעיקר משום שלא עבר את תהליך הסוציאליזציה של גוש אמונים, הכולל תהליך סובלימציה בכל הנוגע למחאה פוליטית. זכור לי כיצד התווכחנו בשאלה אם הנחה זו מתעלמת מהאלימות האינהרנטית למפעל ההתיישבות, אשר מופעלת תדיר כנגד פלסטינים. גם כאשר חלקתי על טענותיו נותר מיכאל כפי שהיה תמיד – מקשיב בעניין, לעולם אינו מבטל את העמדה שכנגד ותמיד מציע דרך חדשה לחשוב על הדברים. סיכמנו שנמשיך את הוויכוח בכנס הקרוב של האגודה ללימודי מדינת ישראל ונפרדנו כתמיד בחיבה הדדית.

7 עבודת הדוקטור שלי התבססה על התזה ועסקה בהשוואה בין ה"נרמול" של הגולן על ידי ישראל לבין המהלך הדומה שבאמצעותו ביקשה תורכיה להנציח את שליטתה בצפון קפריסין. העבודה נכתבה בהנחייתם של ניב גורדון וחיים יעקובי, שכמו מיכאל ואורן השפיעו על דרכי המחקרית ותרמו לעיצובה בדרכים רבות ומגוונות.

"עייפתי מלדרוף אחר האירועים הדרמטיים התכופים הפוקדים את אזורנו", כך מסביר מיכאל מדוע בחר לתחום היסטורית את המחקר על שלום עכשיו וגוש אמונים (פייגה 2002, 21). כמה נורא אפוא שאירוע דרמטי, שמתרחש בתכיפות כה גבוהה ובתקיפות כה אלימה במקומותינו, הוא שתבע את חייו. במילותיו של דוד אוחנה (2016), חברו ושותפו לדרך האקדמית, מיכאל הפך ל"קורבן של נושא מחקר". נוכח נסיבות מותו קשה שלא לחשוב עד כמה הוא חסר בניתוח של מותו שלו, כמי שהיטיב כל כך לשרטט את נתיב ההנצחה הישראלי: מהממלכתיות שליוותה את האזכרות לבן-גוריון ועד להפרטה שפירקה את השכול הישראלי והציבה משפחות מול צבא, כפי שהראה במאמרו על הנצחת אסון המסוקים (פייגה 2010). תרבות השכול הישראלית, לטענתו, התבססה על שלוש הסכמות רחבות: ראשית – השכול הוא מחיר הכרחי למען המשך קיום המדינה (והעם). שנית, השכול הפרטי והלאומי משלימים זה את זה ולכן הציבור הישראלי חש אמפתיה, סולידריות וכאב כלפי "משפחת השכול". ושלישית, השכול מצוי מעבר לחילוקי דעות פוליטיים. שלוש הסכמות אלו, הסביר, קרסו עם המעבר מעידן המלחמות הקונבנציונליות לעידן המלחמה האזרחית הגלובלית של מחאה אלימה וטרור.

הרצח המזועזע המחיש היטב את הטענה הזאת וגם היווה ביטוי לקריסה כמעט סוריאליסטית של מחקר ומציאות. ישראלית שהתבלבלה לרגע מהדיווחים הראשונים וחשבה שמיכאל הוא חבר בשלום עכשיו הזדרזה להודיע בפייסבוק כי אינה עומדת "בכל האושר הזה". כך, במין תזכורת מצמררת לאמיל גרינצווייג, שאת הנצחתו הפרדוקסלית הציג מיכאל בצורה מבריקה כל כך, צומח לנגד עינינו דור חדש של הנצחת אינסטנט, שמאפשר ברגע המוות עצמו לצרוב בזיכרון תודעת הנצחה מלמטה ללא תיווך, ללא פילטרים וללא תכנון מקדים. בלי טקסים ובלי סידורי כיסאות; רק זעם, פחד ותיעוב שמתנקזים לכדי כמה שורות ארסיות. זוהי צורה ויראלית חדשה של זיכרון, שנקלטת בעדשת מצלמות הביטחון ומשודרת שוב ושוב במדיה החברתית. על הרקע הזה מהדהדת במיוחד השאלה ששאל מיכאל בתחילת מחקרו: "האם לא חדר הסכסוך כה עמוק לשפה עד כי לא ניתן לדבר עליו בלי להשתתף בו?" (פייגה 2002, 16).

מנקודת מבט אקדמית, סביר להניח שמיכאל היה מתבונן בכל זה כפי שעשה תמיד, במבט מהורהר, זהיר ולא מתלהם. הוא היה מציע להבין את המקום אשר ממנו מדברים אלה ששמחים לאיד, לאתר את המקום בשוליים או במרכז ולמקם אותם בתוך המרחב הישראלי, זה שכל כך ריתק אותו. אך הרבה מעבר לדיון ההיפותטי על מורשתו של האדם שלימד אותנו לחשוב באופן ביקורתי על עצם המושג "מורשת", עלינו לזכור תמיד שמיכאל היה קודם כול אדם במלוא מובן המילה. חד מבט, אך רך דיבור, נטול מניירות ואגו ובעל יכולת נדירה ומעוררת קנאה להבחין בין עיקר לטפל. חוקר שניחן ביכולת ייחודית להקשיב למושאי מחקרו ולהציג את נקודת מבטם בצורה כנה והוגנת. עבור אלה מאתנו שזכו להיות תלמידיו הוא ייזכר לעד כמופת של שילוב בין אנושיות ומחקר.

ביבליוגרפיה

- אוחנה, דוד, 2016. "מיכאל פייגה שנרצח בשרונה: קורבן של נושא מחקר", הארץ, 18.6.2016.
- אוחנה, דוד, ומיכאל פייגה, 2010. "הלוויה על סף הצוק: ישראל נפרדת מדוד בן-גוריון", ישראל 17, עמ' 25–57.
- אזולאי, אריאלה, ועדי אופיר, 2008. משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967–), תל אביב: רסלינג.
- אילון, אווה, 2016. "הגיעה העת לבחון מחדש את הבנאליות של הרוע", הארץ, 28.7.2016.
- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל, 2004. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- גוטוויין, דני, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 203–211.
- גיליס, ריבי, 2009. "עכשיו גם הם מתנחלים": המורפולוגיה האתנית של ההתנחלויות", עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- גרינברג, לב, 2007. שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל: 1992–2006, תל אביב: רסלינג.
- כתריאל, תמר, 2003. "המאבק על העבר והעתיד: ארץ, שטחים, ומה שביניהם", עיונים בתקומת ישראל 13, עמ' 427–437.
- פייגה, מיכאל, 1997. "הניחו להולכים? יחסן של גוש אמונים ושלום עכשיו למרטירים תנועתיים", רוברט ויסטריך ורוד אוחנה (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 304–312.
- , 1998. "ארכיאולוגיה, אתרופולוגיה ועיירות הפיתוח: עיצובו של המקום הישראלי", ציון ס"ג, עמ' 441–459.
- , 1999. "יש"ע זה כאן, שטחים זה שם: פרקטיקות מדעיות וכינון המרחב בישראל", תיאוריה וביקורת 14 (קיץ), עמ' 111–131.
- , 2002. שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, ירושלים: מאגנס.
- , 2005. "זה סיפור על מקום וזה המקום: דינסיסוס בסנטר ומבט נוסף על ההיסטוריוגרפיה הישראלית", תיאוריה וביקורת 26 (אביב), עמ' 201–234.
- , 2010. "האנדרטה לאסון המסוקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום", עיונים בתקומת ישראל 20, עמ' 122–143.
- , 2013. "ארצנו הקטנטונת: מודל, אוטופיה ומציאות בישראל ובמיני ישראל", זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 284–313.
- , 2015. "רצח רבין והשוליים האתניים של הציונות הרתית", תיאוריה וביקורת 45 (חורף), עמ' 31–56.

- פייגה, מיכאל, ודוד אוחנה, 2014. "טקסי אזכרת בן-גוריון: ריטואלים ממלכתיים בקצה המדבר", ישראל 22, עמ' 159–181.
- פייגה, מיכאל, וצבי שילוני (עורכים), 2008. קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, שדה בוקר: מכון בן-גוריון.
- רם, אורי, 2003. "אין גבול", הארץ, 9.6.2003.
- שנהב, יהודה, 2007. "למה לא כיבוש", תיאוריה וביקורת 31 (חורף), עמ' 5–13.
- שפיר, גרשון 2013. "הייחודיות הישראלית וסוגיית הקולוניאליזם בסוציולוגיה של ברוך קימרלינג", סוציולוגיה ישראלית טו(1), עמ' 163–175.
- Amir, Merav, 2013. "The Making of a Void Sovereignty: Political Implications of the Military Checkpoints in the West Bank," *Environment and Planning D: Society and Space* 31(2), pp. 227–244.
- Feige, Michael, 1998. "Peace Now and the Legitimation Crisis of 'Civil Militarism,'" *Israel Studies* 3(1), pp. 85–111.
- , 1999. "Rescuing the Person from the Symbol: 'Peace Now' and the Ironies of Modern Myth," *History and Memory* 11(1), pp. 141–168.
- , 2009. *Settling in the Hearts: Jewish Fundamentalism in the Occupied Territories*, Detroit: Wayne State University Press.
- Gordon, Neve, 2009. *Israel's Occupation*, Berkeley: University of California Press.
- Handel, Ariel, 2014. "Gated/Gating Community: The Settlement Complex in the West Bank," *Transactions of the Institute of British Geographers* 39(4), pp. 504–517.
- Inbari, Moti, 2012. "Micheal Feige, *Settling in the Hearts* – Review," *Shofar* 30(3), pp. 186–188.
- Newman, David, and Tamar Hermann, 1992. "A Comparative Study of Gush Emunim and Peace Now," *Middle Eastern Studies* 28(3), pp. 509–530.
- Shlomo, Oren, 2016. "Between Discrimination and Stabilization: The Exceptional Governmentalities of East Jerusalem," *City* 20(3), pp. 428–440.
- Weiss, Hadas, 2009. "Settling in the Hearts: Jewish Fundamentalism in the Occupied Territories by Michael Feige," *Cultural Anthropology* 24(4), pp. 755–757.
- Weizman, Eyal, 2007. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London: Verso.

